

MUINSUSKAITSE ERITINGIMUSED

SAAREMAAL, LÄÄNE-SAARE VALLAS, KAARMA MAALINNA DETAILPLANEERINGU JUURDE

Kinnismälestis, reg. nr. 12224

**Marika Mägi, Tallinna Ülikool
Madis Nõmm, Klotoid OÜ**

SISUKORD

1. Eesmärk.....	3
2. Kaarma maalinna asukoht kaasaegsel maastikul.....	4
2.1. <i>Planeeritaval maa-alal asuvate kaitsevööndite kirjeldus.....</i>	8
3. Kaarma maalinna asukoht ajaloolisel kultuurmaastikul	9
3.1. <i>Ülevaade ajaloolisest kaardimaterjalist.....</i>	9
3.2. <i>Linnuse asukoht hilisrauaaegsel- varakeskaegsel kultuurmaastikul.....</i>	12
4. Kaarma maalinn kui arheoloogiamälestis.....	14
5. Kaarma maalinna mainimine kesk- ja uusaegsetes kirjalikes allikates.....	20
6. Kaarma maalinnale ja lähiümbrusse 20. sajandil püstitatud rajatised.....	22
7. Praeguse olukorra kirjeldus	27
8. Väärtushinnangud.....	29
9. Planeeringuga kavandatavad muudatused.....	30
10. Muinsuskaitsetelised eritingimused.....	33
10.1. <i>Muinsuskaitsetelised üldprintsiibid.....</i>	33
10.2. <i>Konkreetsed eritingimused Kaarma maalinna jaoks.....</i>	33
11. Kasutatud allikad ja kirjandus.....	35
12. Lisad.....	35

1. Eesmärk

Käesolevad detailplaneeringu muinsuskaitiselised eritingimused on koostatud seoses projektiga "Saarte maalinnade võrgustiku arendamine" (lisa 1). Tegu on Saare maakonna kaheksa valla - Muhu, Orissaare, Põide, Laimjala, Valjala, Leisi, Mustjala ja Lääne-Saare – ühisprojektiga kohaliku turismi arendamiseks. Sellega seoses on plaanis muuta Saaremaa ja Muhu maalinnad atraktiivseteks turismiobjektideks.

Projekti ettevalmistustööde raames valmis 2009. aastal „Saaremaa maalinnade võrgustiku tootekontseptsioon ja turundusstrateegia“, mille koostas Saarte Turismiarenduskeskus MTÜ tellimusel OÜ Consultare ja OÜ Turismimaailm. Selle kohaselt on otsustatud jagada igale maalinnale üks juhtteema, millest lähtuvalt nende nõ arendamist läbi viia ja mille kaudu muuta neid nähtavamaks. Kaarma maalinnale valiti juhtteemaks **usk**.

Detailplaneeringuga moodustatakse Kaarma maalinna ümber Linnuse maaüksus (praegu on tegemist riigi reservmaaga), mis pärast vajalikke maakorraldustoiminguid antakse riigi poolt kohalikule omavalitsusele (lisa 2). Kuna maaüksusel on muinsuskaitiselised piirangud, tuleb sellega seoses koostada eritingimused.

Käesolevate eritingimuste eesmärgiks on anda muinsuskaitiselised juhtnöörid Kaarma maalinna ja seda ümbritseva kaitsevööndi (muinsuskaitsealuse mälestise registrinumber 12224) kaitseks ja võimalikuks arendustegevuseks kavandataval Linnuse maaüksusel. Sealjuures lähtutakse ettepanekutest muuta linnus ja selle ümbruskond atraktiivsemaks. Vastavalt projektile "Saarte maalinnade võrgustiku arendamine" on käesolevate eritingimuste koostamisel olulised järgnevad punktid (vt. täpsemalt lisa 1):

- Infotahvlite koostamine ja paigaldamine
- Välimööbli ja –käimlate valmistamine ja paigaldamine, hooldamine
- Maastikuilme taastamine ja vaadete avamine
- Temaatiliste ehitiste ja atraktsioonide rajamine
- Parklate ja juurdepääsuteede rajamine ja korrastamine
- Maalinnadel (traditsiooniliste) (ühis)ürituste kavandamine ja läbiviimine

Saare maalinnu läbiv marsruut on kompleksne turismitoode, mis hõlmab mitte üksnes vaatamisväärsusi, vaid majutus- ja toitlustuskohti, loodus- ja matkaradasid.

Vajaliku taristu väljaehitamine loob eeldused erinevate teenuste pakkumiseks, töökohtade loomiseks ja piirkonnas elu elavdamiseks.

Nimetatud eemärkide raames on koostatud detailplaneering Kaarma maalinna ümbruse rajatistele. Planeeringu eesmärgiks on leida lahendus maalinna võimalikult maksimaalse nähtavuse tagamiseks maanteelt, kuid samuti võimalikult laialdane avamine N ja S suunalt. Võimaluse korral on plaanis rajada täiendav atraktsioon linnusest väljapoole – Saaremaa muistsete kalmete tutvustamise ala. Atraktsioon oleks otseselt seotud Kaarma linnusele valitud teemaga usk, tutvustades teadaolevat saarlaste muinasusundist. Usuga on seotud ka muud atraktsioonid linnuse ümber, mis otseselt ei puutu käesolevasse planeeringusse – kaasaegne hiis linnusest idas ning muidugi Kaarma kirik.

2. Kaarma maalinna asukoht kaasaegsel maastikul

Kaarma maalinn ja seda ümbritsev kaitsevöönd asub Saare maakonnas Lääne-Saare vallas, Kaarma-Kirikukülas, ajaloolise jaotuse järgi Saaremaal Kaarma kihelkonnas. Linnus jääb Kaarma kiriku idaotsast ca 230 m O-suunas, Kuressaare-Eikla maanteest Kuressaare poolt tulles paremat kätt, teest 135 m O-pool. Linnuse keskkoha koordinaadid on L 58° 20' 57.98", P 22° 30' 52.25", kõrgus merepinnast 16,5 m.

Maalinn on umbes poolringi kujuline, kusjuures sirge külje moodustab N-pool, O-W-suunaliselt jooksev vall. Linnus on rajatud kõrgemale looduslikule seljandikule, mis on jälgitav nii maalinna õuealal kui ka sellest väljapool, eriti O-küljel. Eriti linnuse N-küljel langeb maapind linnusest väljapool võrdlemisi järsult, markeerides ilmselt kunagise soo või liigniiske jõeluha algust. Linnuse N-poolsest vallist jääb nimetatud langus 20-25 m kaugusele N-suunas.

Linnuse ja maantee vahele jääv ala on ümbritsevast kõrgem ning kujutab enesest sellesama kõrgendiku jätku W-suunas. Samasugune kõrgem ala jätkub teisele poole maanteed, s. t. kirikust N-pool ning ühendab linnust W ja NW poole jäävate põllualadega. Siia avaneb üks linnuse väravakohtades. Linnuse vallide ja selle kõrgema ala vahele jääb ca 35 m laiune madal vöönd, ilmselt kunagine jõesäng. Võib oletada, et madalama osa laius siinkohal, s. t. linnusest W – pool, on seletatav sellega, et siit võeti pinnast Kaarma kaitserajatiste püstitamiseks.

Madal vöönd, kunagine jõesäng, linnuse W-küljel. Vaade S-poolt. Foto M. Mägi.

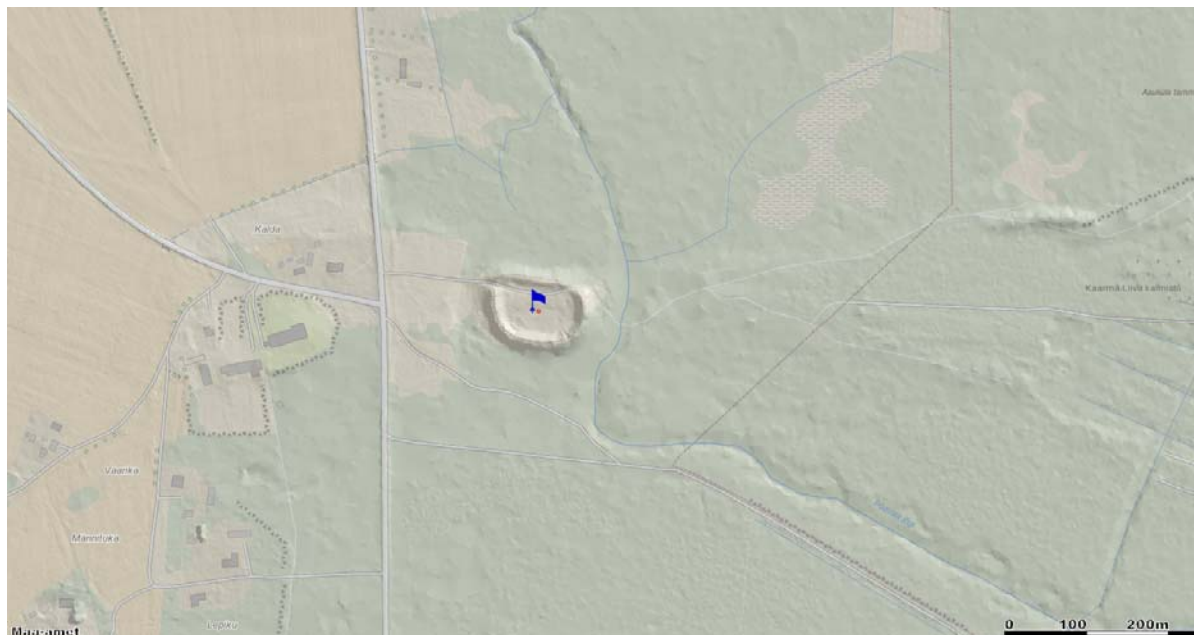
Teine kõrgem ala linnuse kõrval jääb linnuse SW-küljele ning sellel paikneb praegu külakiik. Siinkohal on kunagine jõesäng ilmselt kulgenud linnuse vallidest ca 50 m kaugusel. Jõesäng on looduses jälgitav nimetatud kõrgemast alast W- ja S-pool - Ilmselt on jõgi teinud siinkohal looke. Septembris 2015 siinsele kõrgemale alale tehtud prooviaugud ei osutanud kultuurkihile, kuid neid esialgseid uuringuid ei saa kindlasti pidada lõplikeks.

Kõrgem ala linnuse SW-küljel vallist väljapool. Vaade W-poolt. Foto M. Mägi.

Maapind laskub võrdlemisi kiirelt ka linnuse vallidest S-suunas, kus aga kunagise jõesängi jälge polnud võimalik eristada nii selgelt, kui linnusest W-pool. Põhjuseks võib olla see, et nimetatud ala oli 2015. aasta septembris tihedalt kaetud puude ja võsaga.

Linnuse O- ja NO-küljel on vallide alune kõrgem ala jälgitav linnusest väljapool ca 30 m ulatuses ning see ulatub välja enam-vähem kuni praeguse Põduste (Linnasoo) jõesängini, mis suviti on enamasti kuiv. Linnuse O-väravakäik avaneb nimetatud alale, kust jalgrada pidi jõuab üle jõe viiva väikese sillani. Nimetatud kõrgemale alale on 1996. aasta inspeksiooni käigus tehtud kaks šurfi. Mingit kultuurikihti šurfides siiski ei täheldatud. Tegu oli hallika liivaka mullaga, kohati lausa liivaga, mis meenutas pinnast, millest Kaarma maalinna vallid ülemises osas ehitatud olid.

Reljeef Kaarma maalinna ümbritseval kultuurmaastikul.

Reljeef maalinna lähieümbuses. Kaardil on aimatav jõe kunagine W-poolne haru.

2.1. Planeeritaval maa-alal asuvate kaitsevööndite kirjeldus

Maalinnale on määratud muinsuskaitsealane kaitsevöönd, mis on ühine rea Kirikukülas asuvate objektidega, muuhulgas: Kaarma kirik, pastoraat ja surnuaed. Kõrvalmaantee nr. 21124 Laadjala – Eikla - Karja jagab kaitsevööndi kaheks, maalinn asub O-poolisel osal. Ühtlasi katab maalinna kaitseala osaliselt tee kaitsevöönd, mille laius on 20 m. Siinkohal piirdume üksnes linnuse kaitseala kirjeldusega, s t mis hõlmab piirkonda O-pool maanteed nr. 21124.

Linnuse kaitsevöönd on kolmnurkse kujuga, ulatusega maalinnast ca 200 m kaugusele, hõlmates osaliselt naaberkinnistuid: N- suunas Angla, O- suunas Kiriku ja S-suunas Maleva ja Aia.

Linnust ümbritseva kaitseala S- ja SW-serval asuvad pärandkultuuriobjektid Kergu kõrts, külaplats ning Peeter I sõjatee algus.

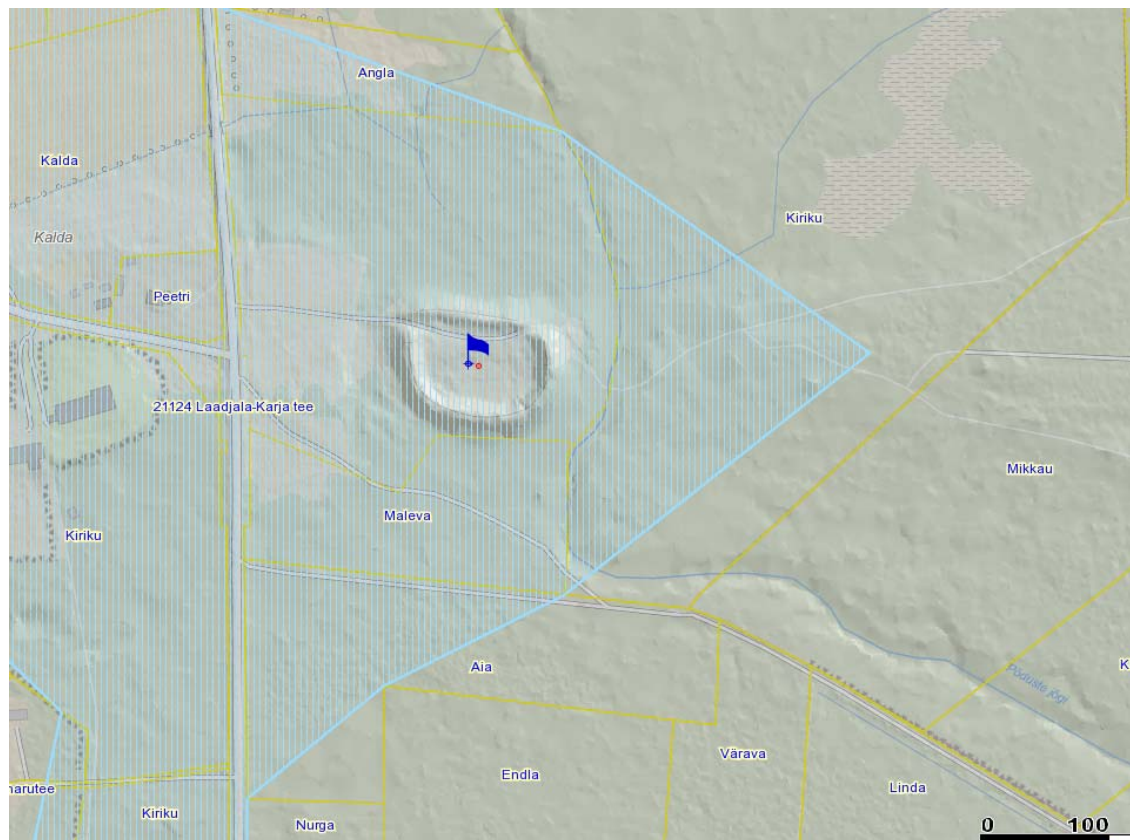

Aleksander Järv, SM F 2918:118, 1922-1939, ülesvõte linnuse W-värava juurest. Vasakul kõrtsi varemed.

Kaitsevööndisse ulatub NO poolsest küljest Kaarma hoiuala, mis piirneb Põduste jõega.

Kaitsevööndisse ulatub Põduste jõe ehituskeeluvöönd veepiirist 50 m ja kalda piiranguvöönd veepiirist 100 m ulatuses.

Põduste jõgi on kogu ulatuses riigi hooldatav maaparandusliku eelvoolu ala.

Kaarma maalinna kaitsevöönd ja selle piiridesse jäävad kinnistud.

3. Kaarma maalinna asukoht ajaloolisel kultuurmaastikul

3.1. Ülevaade ajaloolisest kaardimaterjalist

Esimene teadaolev kaart maalinna kujutisega on Eesti saarte üldkaart EAA.308.2.28. Konkreetne joonis on koopia aastast 1704, algne kaart aga pärit aastast 1650. Sellel on Kaarma kirik ja maalinn (*Bondberget ehk talupoegade mägi*), mis küll on omavahel kohad vahetanud.

17. sajandi lõpu kadastriplaane pole Kaarma linnuse ümbruskonna kohta kahjuks säilinud. Esimene detailne kaart maalinna ümbrusest pärineb 1788. aastast (EAA.2072.3.165, leht 2) ning sisaldab mitmeid huvi pakkuvaid detaile. Neist olulisim on Põduste jõe hargnemine kahte ossa linnuse ümbruses, nii et linnus paikneb sisuliselt jõesaarel. Kõige laiem ja veerohkem osa jääb linnusest SO-poolsele, ulatudes kuni linnuse O-küljel üle jõe viiva sillani.

Linnusest põhja poole jääb pajo ehk liigniiske ala, sellest kirdesse aga Linnasse (Linnasoo) Koppel, mille põhjapoolsesse ossa on märgitud $\frac{1}{2}$ osas 'arro' (põlluharimiseks sobimatu kuiv maa), $\frac{1}{2}$ osas kasutuskõlbmatu maa. Samamoodi on kirjeldatud linnusest vahetult lõuna poole jäävat ala. Linnusest O-pool, teisel pool jõge, algab kõrgem liivane ala. Linnuse ja kiriku vahele, teest O-pool, jääb Loona mõisa kõrtsihoone, Kirgu (Kergu) kõrts, mis pole säilinud.

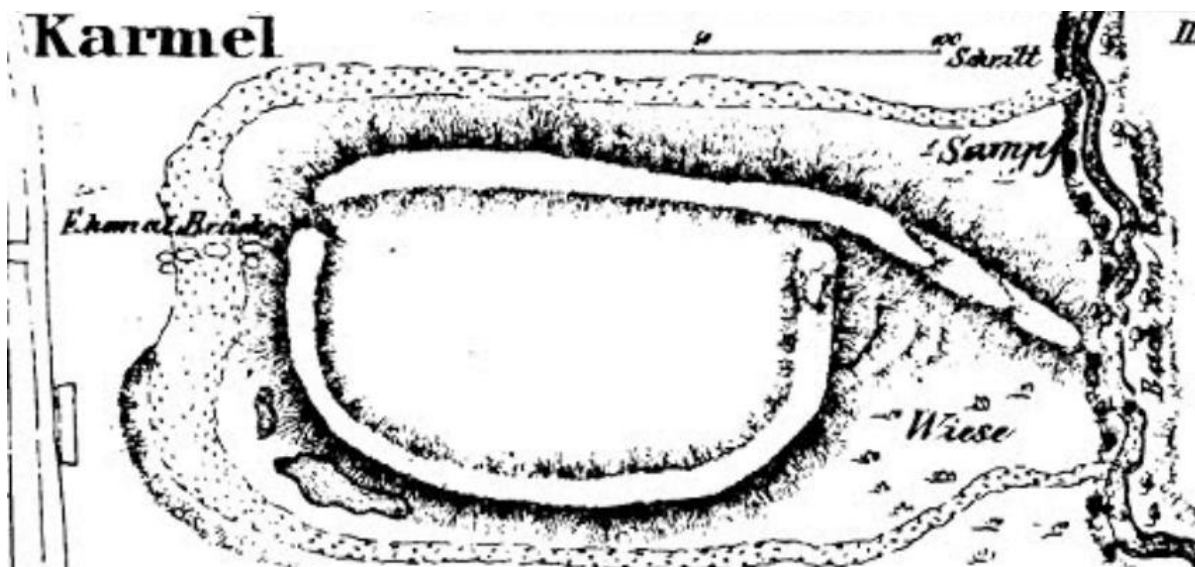
EAA.2072.3.165, leht 2, aasta 1788. Detail.

Mellini 1793. aasta Eesti-, Liivi- ja Saaremaa kaardil (EAA.854.4.470) katab jõe O-haru linnuse märk; pole selge, kas selle all on kujutatud ka jõe O-haru või mitte.

Detail Mellini 1973. aasta kaardist.

1845. aastast pärineval Kaarma maalinna plaanil Fr. Kruse raamatust „Necrolivonica“ on peale kantud veel mõlemad jõeharud, kuid neist W-poolsem on ilmselgelt juba hakanud kinni kasvama. Kaart on väga skemaatiline – näiteks on W-poolne jõeharu kujutatud valesti, N- ja S-osas linnusele liiga lähedal ning linnuse vall jätkub maalinnast O-poolle liiga pikalt. Linnuse W-poolse väravakäigu ees on joonisele märgitud üle kinnikasvava jõesäingi viivad kivid koos tekstiga 'Ehemalige Brücke' (varasem sild). Ilmselt oli selles kohas varem asunud sild, mis ühendas maalinna sellest W-suunas asuvate põllumajanduslike aladega. Seoses jõeharu kinnikasvamisega silda enam ei vajatud ning jõest sai üle kividest ülekäigukoha abil. Vähemalt sellel plaanil puudub sild üle O-poolse jõeharu.

Kaarma maalinnuse plaan „Necrolivonica“st, Tab 62,
https://books.google.dk/books?id=IEwXAAAAYAAJ&pg=RA6-PA2-IA63&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true

Hilisematele kaartidele on märgitud üksnes O-poolne jõeharu.

3.2. Linnuse asukoht hilisrauaaegsel-varakeskaegsel kultuurmaastikul

Kaarma maalinna asukohavalik sarnaneb teistele Saaremaa ja kogu Eesti maalinnadele. Linnusest N- ja NO-poolse jääb suurte soode võõnd, ülejäänud suundades on aga enamasti tegemist põllumajanduslike aladega. Linnus on rajatud umbkaudu samale kaugusele (hilisematest) lähiümbruskonna tähtsamatest mõisatest – parimate põllumaade keskustest, kus tõenäoliselt paiknesid juba muinasajal muinasmõisad või muud eliidi keskused. Olulisemate ümbruskonna mõisatena võib märkida Loonet (*Klausholm*), Meedlat (*Mehelen*) ja Vana-Kaarmat (*Karmelhof*). Võib arvata, et neis keskustes resideerinud eliit omas kontrolli ka maalinna üle.

Muinasaja lõpu kalmed kontsentreerusid laiemas plaanis maalinna ümbrusesse, täpsemal vaatlemisel aga nimetatud mõisate äärealadele. Kalmeid leidis linnuse ümbruskonnas mõnevõrra ka mujal, eriti aga omaaegsel mererannikul (Mägi 2002, 203-206).

Üksnes põllumajanduslikust aspektist lähtudes oleks aga olnud võimalik valida maalinna püstitamiseks ka mõni muu koht. Selleks põhjuseks, miks valik langes just sinna, kus Kaarma linnus praegugi on, oli ilmselt Põduste jõgi, mis ühendas Saaremaa keskosa soid, korralikke põllumaid ning sadamakohtade paiknemiseks erakordselt soodsat merelahte praegusest Kuressaarest põhja pool. Muinasaja lõpul võis linnuselt mereni piki jõge olla ca 7 km. Soodest hangiti teadaolevalt rauamaaki, millega seotud sepikodade jäänuseid on kaevatud maalinnast vähem kui 3 km

kauguselt Käkust. Põduste jõgi ja selle lisajõekesed ühendasid Käkut Loona mõisa, Kaarma maalinna ja kaugemal lõunas sobiva sadamakohaga, hiljem Kuressaare linnusega. Keskajal võimaldades jõgi rauda kerge vaevaga Kuressaare linnusesse transportida, kuid raua ekspordil oli oma roll ka muinasajal. Lisaks võib mainida, et Kaarma maalinnast veidi enam kui 2 km kaugusel paiknesid kivimurrud.

Linnuse konkreetsel asukohavalikul lähtuti tõenäoliselt jõe hargnemisest tingitud saarekese olemasolust, mis vähemalt perioodil, kui maa ja vesi polnud külmunud, pakkus kindlasti täiendavat kaitset.

Võib välja tuua ka asjaolu, et mõningatel teadetel paiknes linnusest ca 0,5 km O-suunas oluline kultusekoht, mida on nimetatud nii hiie- kui ka ohverduskohaks, kus toodud inimohvreid. Võimalik, et linnuse asukohavalik oli seotud ka (piirkondliku tähtsusega?) kultuskohaga. Eriti võib viimasega seostada ehk aga Kaarma kiriku rajamist linnuse vahetusse lähedusse.

Esimesena on hiit, mis asunud kiriku ja Vana-Kaarma mõisa (*Karmelhof*, asub maalinnast umbes 2 km O-poole) vahel, kirikust ca 0,9 km kaugusel, J. B. Holzmayer. Seal asunud suur, 27 tüvega pihlakapuu, milles elanud eestlaste paganlik peajumal (*JUMMAL*) ning mille juures toodud inimohvreid (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, 30-31).

Kersti Markus viitab raamatus „Kaarma kirik“ (Markus *et al* 2003) asjaolule, et kirikuhoone on püstitatud ehitamiseks ebasobivale kohale - kunstlikule künkale. Vastuolulise kohavaliku põhjuseks toob ta kristlaste tava rajada kirikuid paganate kultuskohtade lähedusse ning järeldab, et algselt võis maalinna kõrval olla kaarmalaste pühapaik. Markus näitab, et arheoloogiliste uuringutega on koori idaosa alt leitud umbes 10 cm paksune põlemiskiht ja peab võimalikuks, et seal paiknes mingi ehitus juba enne ristsõdijate vallutusi. Kiriku vanimaks säilunud ehitusosiseks pakub ta käärkambri, mille vanus võiks ulatuda 1240-ndatesse aastatesse.

Kaarma esimene kivikirik ei saanud püsida kaua. Müüritisel on leida tulekahju märke ja Markus seostab need 1260-61 aasta ülestõusuga. Autor oletab, et Kaarma näol oli tegemist selle aja Saaremaa keskusega nii saarlaste kui algselt ka piiskopi jaoks. Sellise tugeva omavalitsuse puhul polnuks reaalne ehitada kirik otse maalinna kõrvale Kaarma ülikute tahte vastaselt. Raamatu autor viitab, et vastavalt lepingutele kuulus kogu maa, ka dolomiidikarjäärid, saarlastele. Nõrga piiskopivõimuga äärealadel oli ka Skandinaavias tavaline kivikirikute ehitamine kohaliku koorekihi rahastamisel ja sotsiaalse prestiiži näitamiseks. Siit järeldab raamatu autor, et kiriku ehitamine maalinna vahetusse lähedusse on märk piiskopi ja kaarmalaste väga tihedast koostööst.

4. Kaarma maalinn kui arheoloogiamälestis

Kaarma maalinna näol on tegemist peaaegu täiesti uurimata arheoloogilise muistisega. Ainsana on seal dokumenteeritud väljakaevamisi teostanud J. B. Holzmayer aastal 1860 ning tema maalinna kirjeldus aastast 1868 on siiani mitmes mõttes kõige andmerikkam. Holzmayeri kaevandi jälg algab maalinna õue keskosast veidi O-poolse, kunagise kaevu juurest, suundub SO nurgas üle valliharja ning lõpeb valli väliskülje ülaosas. Tulemusena leidis Holzmayer järgmist (Holzmayer 1868, 50-54) :

- kaev, neli jalga läbimõõdus (ca 1,2 m) on kividega vooderdatud;
- õuepind on (vähemalt kaevu ümbruses) olnud kaetud kiviprügitus ja liivaga;
- vall on rajatud kividest, kusjuures alumistes kihtides on suuremad, ülemistes väiksemad kivid, nende vahe on täidetud pinnasega, mida hoidnud koos mingid palkkindlustused, võib-olla ehituskastid;
- valli seest, välisküljelt ja vallikraavist leiti söestunud palgijuppe. Valli välisküljel paiknesid need ca 2 m allpool valliharja ning koosnesid ca 15 cm jämedustest puutüvedest. Holzmayer oletas, et valli välisküljel on asunud palissaad.

Linnassoo oja (praegune Põduste jõgi) olnud 1860. aastal 10-15 jalga lai (3,0-4,5 m). Selle kaldalt leidis Holzmayer suured kivid, mis asunud mõlemal pool jõge. Tema arvates oli kivide eesmärk puitsilla toestamine.

Samuti pööras Holzmayer tähelepanu maalinnast O-suunas, teisel pool jõge olevale liivasele kõrgemale platoole. Ta leidis sealt kaks liivavalli, mis tema arvates võinuks toimida eelkindlustusena. Vallid asunud kõrvuti, nende otsad pööranud teineteise poole täisnurga all ja valli O-poolsete otste vahel olnud umbes vankrilaiune läbipääs. Kahjuks võeti 70-ndatel aastatel maalinnast O-suunas asuvalt platoolt teedeehituse tarbeks liiva ning seetõttu on maastikult vallide üles leidmine problemaatiline.

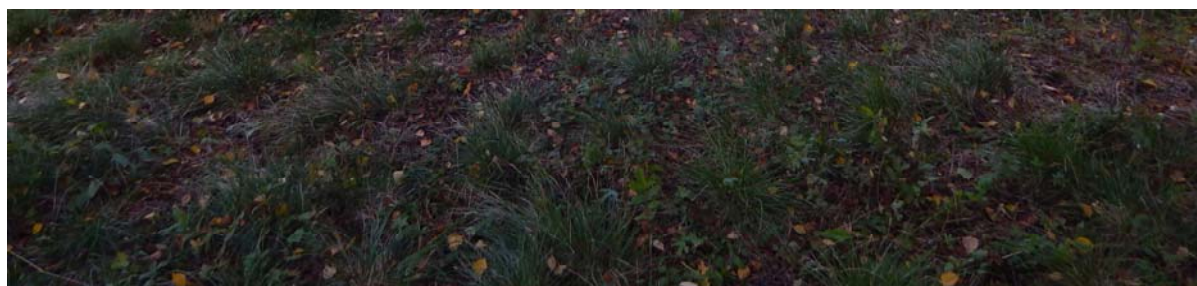
Valli SO-nurgas kirjeldas Holzmayer mingit väljaspool valli asunud veereservuaari või mahutit, mis kõrge veeseisu korral olnuks veega täidetud. Tõenäoliselt peab ta silmas seda, et jõgi laienes, vähemalt 18. sajandi lõpu kaartide järgi otsustades, linnuse vallist SO-pool.

Teadagi on ka kaks esemelist leidu, mida seostatakse Holzmayeri väljakaevamistega: spiraalkäevõru fragment ja ristpeaga rinnanõel, dateeritud arvatavasti 12.sajandi päris lõppu -13. sajandisse.

1920. aastatel on Kaarma maalinna inspekteerinud Ferdinand Leinbock (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, 1924, 26-30). Suuremas osas tugineb ta Holzmayeri poolt publitseeritud kirjeldusele, lisades omalt poolt mõned hüpoteesid. Viimastest tasub

eriti mainida oletust kunagisest inimkätega rajatud vallikraavist, mis jääb aga vähe põhjendatuks. Tõestuseks on toodud 1407. aasta dokument, milles justnagu oleks vana vallikraavi mainitud. Tegelikult pole see tõsi (vt. kirjalike allikate osa), kuigi arvamus vallikraavi kunagisest olemasolust on sestsati käibele läinud ja korratud mitmetes hilisemates publikatsioonides.

Lisaks mainib Leinbock, et 1917. aastal on kõrtsi rentnik Mikkau kaevanud kuivenduskraavi endise W-poolse jõeharu kohal, linnuse valli SW-nurgast umbes 30 m kaugusel. Tööde käigus tulnud välja mitu pikka tammepalki, mille otsad olevat veel 1920. aastatel olnud kraaviküljes nähtavad. Kõrgemat ala linnuse SW-küljel sai kirjeldatud eespool (hiljem on sinna rajatud kiigeplats) ning Leinbocki teade võimaldab oletada, et seal on paiknenud mingid inimkätega tehtud rajatised.

Linnuse valli SW-nurgast väljapoole ulatuv kõrgendik, vaade SW-poolt. Kusagilt siit leiti 1917. aastal palkide jäänuseid. Foto M. Mägi.

Evald Tõnisson on inspekteerinud (1970.-80. aastatel?) linnusest W-poolse jäävat ala. Tema andmetel leidub seal ca 0,5 ha suurusel alal linnuse ja tee vahel jälgi kultuurikihist. Ta on kaevanud ka šurfe hoonevarede (arvatavalt kõrtsihoone?) lähedusse, kust olevat saanud lisaks hilisemale leiuainesele ka muinasaegset keraamikat (Tõnisson *et al* 2008, 242-243).

Kaarma maalinna arheoloogiline pass on koostatud 1996. aastal ning lisatud käesolevatele eritingimustele (lisa 3). Seal ära toodud kirjeldustele ja mõõtudele võib siinkohal lisada mõningaid tähelepanekuid linnusele 12. septembril 2015 toimunud inspeksiooni tulemusena (M. Mägi).

Kaarma maalinna olukord oli inspeksiooni ajal hea, linnus oli korralikult hooldatud, hein nii õuest kui ka vallidelt niidetud ning pinnasevormid seega hästi jälgitavad (lisa 4). Viimane asjaolu tegigi võimalikuks mõningad täiendavad tähelepanekud 1996. aastaga võrreldes. Negatiivse asjaoluna võib märkida, et meie kohalviibimise algul oli linnuse õuele sõitnud punane sõiduauto, mis meid nähes lahkus.

Esmalt tahaks juhtida tähelepanu sellele, et linnuse O-värv on W-värvaga võrreldes tugevamini kindlustatud, kuigi avaneb lähimatest viljelusmaadest vastassuunas, jõe poole. Valli kõrgus tõuseb värvast SO-pool, kaarekujulise valliosa osal. Siinkohal on tegemist üleüldse linnuse valli kõrgeima osaga ning võib oletada, et linnuse kasutusajal on siin paiknenud torn. O-värava juures näib lisaks olevat tegu täiendava värvakindlustusmüüriga, nagu neid tunneme näiteks Varbola või Pada linnustelt, aga ka mujalt hilisrauaaja või varase keskaja linnustelt (Varbola värvakindlustus näib arheoloogia andmeil olevat rajatud alles peale vallutust 13. sajandil). Võimalikku kaarekujulist lisakindlustust markeeriv kõrgem vöönd algab siinkohal N-valli O-otsast ning kulgeb ca 10 m ulatuses piki jõe äärde ja sillale viivat teed. Šurfe nimetatud kõrgendikule tehtud pole, mistõttu selle kui kindlustise olemasolu peab hetkel jääma ebaselgeks; taolised lisakindlustised on pealegi teadaolevalt üldjuhul ehitatud nii, et värava ründajate parem külg jääks valli resp torni suunas. Kaarmal oleks see vastupidi. Samas võib märkida, et nimetatud oletatav täiendav kindlustis on suure tõenäosusega olnud varem paremini jälgitav, eriti kuna mitmetele joonistele (nt Kruse, vt eespoolt) on see kantud ebatavaliselt pika ja võimsana.

Kõrgem, arvatavalt tornikoht vallil, O-väravast SO-pool. vaade S-poolt. Foto M. Mägi.

Vaade O-väravale linnusest väljapoole jäävalt, linnuse ja jõe vaheliselt kõrgemalt alalt, sillale viiva tee poolt, SO-poolt. Veidi näha arvatavat lisakindlustist markeeriv kõrgem vöönd põõsaste ja puude ees. Foto M. Mägi.

Linnuse W-värava S-küljel on vall samuti ümbritsevast natuke kõrgem, kuid see vahe on oluliselt väiksem, kui O-värava juures. Mingeid täiendavale kindlustisele viitavaid kõrgendikke W-värava juurest teada ei ole. Sna W-väravakoha ees on Kruse joonisele märgitud ka kunagine sild üle jõe varasema W-haru.

Kaarma maalinn praeguseni säilinud kujul sarnaneb seega mitmetele teistele Eesti muinasaja lõpu ja varakeskaegsetele suurtele maalinnadele – Varbolale, Pöidele, Soontaganale, Padale, Lohule. Neid kõiki iseloomustavad võrdlemisi suur pindala ning tugevad kindlustised, eriti väravakindlustised. Nagu osa neist, oli ka Kaarma maalinn tõenäoliselt kasutusel veel 13. sajandi jooksul (vt. kirjalikud allikad). Praegused ülinapid allikad ei võimalda otsustada, kas linnus rajatigi alles 12.-13. sajandil või on hilisemate tugevdatud kindlustiste all olemas ka varasem ehitusjärg (nagu nt. Pöidel). Tugevamini kindlustatud O-värav Kaarmal viitab linnuse tugevale seotusele jõega ning seda mööda toimunud kommunikatsiooniga.

Linnuse õu on N-poolmikus 1-1,5 m kõrgem, kui S-poolmikus. Algselt tuleneb see ilmselt linnuse alla jäänud kõrgemast seljandikust, kindlasti aga mitte varisenud põhjavallist, nagu on oletanud Leinbock. Kõik linnuse vallid on tugevalt kamardunud ja tunduvad võrdlemisi sarnase säilimisastmega, kuigi neid on üsna palju rikutud

ilmselt eriti Esimese maailmasõja aegsete sissekaevetega (vt. arheoloogiline pass lisa 3).

Madala muruga kaetud linnuseõuel olid 2015. aasta inspeksiooni ajal selgelt jälgitavad erinevad lohud ja struktuurid, millest silmatorkavam (lisaks Holzmayeri kaevandile) oli kaevulohk. Kaevulohku ümbritsevas õueveerandikus oli pinnas selgelt kivine, osa kive paistis ka murukamara alt. Kohati näisid kivisemad alad moodustavat kompaktseid struktuure. Võib oletada, et need markeerisid kunagisi hooneid linnuse sees (sarnased kivised kõrgendikud, arvatavad hoonete jäänused, on jälgitavad ka näiteks Põide maalinnal).

Enamik sellisetest struktuuridest koondus linnuse õue NO-kolmandikku – võimalik, et siin olid paiknenud teistest suuremad ja/või kivivundamnedil hooned. Õue W-poolmik oli kaetud laululava ja pinkidega, mis tundusid paiknevat algsest tasasemal pinnal.

Kaarma maalinna õu septembris 2015, vaade O-poolt vallilt. Keskosast veidi paremal näha arvatav kaevulohk. Taamal W-värvakäik. Foto M. Mägi.

5. Kaarma maalinna mainimine kesk- ja uusaegsetes kirjalikes allikates

Kaarma esmamainimine on pärit Saaremaa jagamislepingust aastast 1234, kus muude piirkonnanimede seas loetletakse ka *Carme*le.

Esimest korda mainitakse Kaarma maalinna Liivimaa vanemas riimkroonikas (koostatud tundmatu autori poolt oletatavasti 1291-1298) seoses saarlaste ülestõusu mahasurumisega 1261. aasta märtsi alguses.

„...Sellal oli Liivimaal meistri asetäitjaks vend, kes kunagi õigusest ei taganenud. Kui ta kuulis sõnumeid et kõik saarlased (Oselere) olid ristimisest lahti ütelnud, näis talle, et see on suur kaotus....

Sedamaid määrati kindlaks päev külmal talve ajal. Tõesti, ma jutustan sellest teile kõigile. Käskjalad pöördusid sealt tagasi Riiga. Hiljem saatis meister nad igale poole vendade maal avalikult teatama, et tahab Saaremaad (Osele) rünnata. Seda ei võiks takistada peale Jumala keegi.

Hiljem aitasid vooruslikult Süütu ja Tema Laps Jeesus Kristus nõnda, et veidi aja pärast tuli nii külm talv, et nii mõnigi saarlane (Oseler) seeläbi karistada sai. Tolle talve vägevus oli nõnda kange, et tegi tormised mered kõvaks ja ühtseks, et moodustus justkui sild Saaremaa ja Eestimaa vahel. Otsemaid lasti siis kutsuda Revelest mõned head kangelased, kes kõik sõjaretketele asuda igatsesid. Ka vennad tulid, kui teate said, kõik väga meelsasti - vaeseid ja rikkaid tuli mitmete hulkadega. Ka piiskopid ei jätnud tegemata järgmist: truult käskisid nad oma inimestel kärmelt reisile asuda. Sedasi oli tollal nende kõigi tava.

Kui vägi kokku tuli, tegi see suure tee saarlaste maa poole liikudes. Need said sest väga ruttu teada. Nende maani on merd mööda kaks miili, sinna saabusid vennad oma väega. Kohe nähti väga suurt tulelõõma, mille suits tormas kui raju üle terve Saaremaa. Otsemaid tõusis nende hädakisa. Nii mitmedki vägevad sõjasalgad rüüstasid edasi-tagasi. Seepärast saarlased olid rõõmutud. Kõik, kes neist vaid ründasid, panid oma elu panti. Neile tehti väga suurt kahju. Sealt laaditi peale palju sõjasaaki. Lätlased, liivlased ja eestlased said suurema saagi kui ealeski varem. Nad tegutsesid kedagi säästmata. Nad laadisid kõik oma reed täis, tuleb mul tõtt tunnistada.

*Kohe seejärel pöördusid nad ühe kantsi (einen hagen) juurde, mida kutsutakse Kaarmaks (*Carme*le), mehise väega. Meister oli korraldanud nii, et pühapäeval vara rünnatakse kantsi poole - nad löödi sealt kiiresti tagasi. Tulivihased olid kõik saarlased. Kristlased tungisid hiljem taas hoopidega peale kantsis saarlastele sel ajal. Seal olid saanud nii mõnedki haavata, nii et maha vajusid ja võitlemise igaveseks unustasid. Nad tegelesid sellega, kuni päev juba kaugel oli. Osa saarlasi lamas seal surnult kantsi ees maas. Siiski valmistusid taas kaitseks kantsis viibijad. Nad oskasid käituda kitsikuses hästi mehiselt.*

Meister käskis siis headel amburitel appi tulla. Kärmed ammukütid võtsid ammud ja astusid vihaselt kantsi ette. Siis kuuldi hädakarjeid saarlaste suust igalt poolt. Kristlased sõjakisaga ründasid kantsi, mille saarlased olid kokku löönud. Nad võtsid selle võimuga ja lõid maha nii noored kui vanad, kes kantsis olid - sestap jäid seal ellu väga vähesed.

Kui saarlaste kantsi rüüstasid vennad, leiti sealt nii palju saaki, et sellel polnud lõppu, mida kristlased sealt said. Kogu vägi kogunes kantsi juurde, mis võideti, nagu ma just lugesin. Vennad asusid seal sõjaväega vägivaldselt kaks ööd. Kristlased kandsid ja tõid kõik, mida kantsist leida oli, väga innukalt väe juurde. Saarlased ei kaitsnud end enam...”

(Liivimaa Vanem Riimkroonika, 6122-6248)

Kuigi üldiselt peetakse kroonikas mainitud *Carmele*’t Kaarma maalinnaks, on sellele ka mõningaid vastuväiteid. Ebatavaline on krooniku poolt kasutatud *Hag(e)* sellise suure maalinna tähenduses, nagu Kaarma linnus tollal pidi olema; pigem jääb kroonika jutust mulje, et sakslased vallutasid mõne ajutiselt „kokku löödud“ raidtõkke. Sellele küsimusele võiksid eeldatavalt anda vastuse üksnes arheoloogilised kaevamised Kaarma maalinnal.

Teine Kaarma maalinna seisukohalt oluline varajane dokument on privileeg, millega Saare-Lääne piiskop Winrich von Kniprode aastal 1407 annetas kalapüügi ainuõiguse vana linnusevalli juures Kaarma kiriku preestrile:

„...dat die fischerie die dar iss by dem olden borgwalle by der kercken tho Carmell, horct dem kerckheren tho Carmell alleine, Unde nemand dorinne recht hest tho fischende, wen die kerckhern alleine..“
(Holzmayer 1868, 53).

Seda dokumenti on hiljem vahel ekslikult tõlgendatud kui tõestust veega vallikraavi olemasolust Kaarma linnuse ümber. Tegelikult dokument midagi seesugust ei väida, juttu on vaid vanade vallide juures kala püüdmisest, pidades siinkohal ilmselgelt silmas lihtsalt Kaarma linnust ümbritsenud jõeharusid.

6. Kaarma maalinnale ja lähiümbrusse 20. sajandil püstitatud rajatised

Vanim teadaolev foto Kaarma maalinnast pärineb Johannes Pääsukeselt 1913. aastast. Sellel on hästi näha Holzmayeri kaevand.

Pääsukese foto 1913.

Hiljemalt 1936. aastaks on linnusele püstitatud lipuvarras ja mingi kivikuhi.

Carl Sarap 1936, RM F 100:817, Virumaa Muuseumid SA. Foto tegemise koht W-värava juures. Albumist „Kaunis kodumaa“.

Vahepealsest ajast fotod Kaarma maalinnast puuduvad, kuid on teada, et millaski vahemikus 1936-39 oli linnusele püstitatud dolomiidist nn võidu- või tulealtar – postament, millele võidu auks tuld süüdata. Tegu oli tollase tüüpprojektiga. 1937. aasta ajakirjas „Taluperenaine“ ilmus üleskutse luua üle Eesti Võidupüha tulealtareid, pakkudes selleks kolm sobivat lahendust. Variant 2, ümbritseva osa gabariidiga 4x4 m, asubki Kaarmal.

Kohaliku elaniku Lembit Meieri teateil olevat ta kuulnud, et võidualtari küljes olla olnud ka Eesti linnuste kaart, nagu neid 1930. aastatel püstitati teistelegi linnamägedele. Samas pole sellise kaardi kunagine olemasolu Kaarma maalinnal kuigi kindel ning ka oletatav asukoht – postamendi külje peal - oleks kaardi vaatlemiseks ebamugavalt madalal. Teadaolevad sellised kaardid on siiski paigutatud vaatlemiseks sobivamatesse kohtadesse.

Võidualtar on veel püsti ning sellele on omakorda püstitatud lipuvarras ajaliselt järgmisel, 1958. aastal tehtud fotol. Pildil on näha ka jaanitule tegemise koht (umbes samas kohas, kus tänapäevalgi) ning S-poolse valli siseküljel mingi sissekaeve või ehitise alus.

Kaarma maalinna 1958, foto Timoteus Linna, SM F 1057 Fn. Ülesvõtte tegemise koht on valli pealse SO-nurgas, Holzmayeri kaevandist veidi O-pool.

1981. aastal tehtud fotol on võidualtar lagunenu, lipumast puudub.

1981, foto Enno-Kustav Väljal, SM F 3427:6.

1990. aastate algul taastati võidualtar kohalike elanike Volli Sai ja Lembit Meieri poolt, kasutades ära vana vundamenti. Viimane ulatub hinnanguliselt ca 40-50 cm sügavusele kultuurkihti. Võidualtar on sellisel kujul säilinud tänapäevani. Arvatavasti samal ajal on sellest ca 5 m SW-suunas püstitatud lipuvarras, mille alus on valatud betoonist, läbimõõduga 120 cm ning ulatub ca 20-30 cm kultuurkihi sisse.

Kaitseliidu Saaremaa Maleva instruktor-kompaniiülema Jaen Teäre sõnul süüdati tulealtari lõket viimati kas 2011. või 2012. aastal.

Vaade maalinnale W-väravakohast. 2015. Foto M. Nõmm.

Vaade taastatud võidualtarile NW-poolt, 2015. Foto M. Mägi. Taamal jaanitulede koht.

Kohalike elanike mälestused lähevad lahku selles osas, millal tekkis Kaarma maalinnale jaanitule tegemise komme. Mõnedel andmetel olla 1950. aastatel tehtud jaanituld veel linnuse kõrval SW-küljel, seal, kus on ka kiigeplats. Hiljem on kujunenud jaanitule kohaks linnus. Komme iseenesest ei tundu aga olevat vanem, kui nõukogude aeg.

Kaarma maalinnast väljapool, kas kaitsevööndi sees või selle vahetult piiril paikneb veel üks 1990. aastatel tekitatud pärimuskultuuriväärtuslik objekt. Maalinnast üle jõe asuva O-platoo serv on kohe linnamäe kõrval ja on kaetud kohati võimsate põlispuudega. 1991. aasta jaanipäeva paiku valisid kohalikud maausulised seal välja hiiekoha, mis puhastati risust ja alusvõsast, rajati sisseminekumise ja väljatulemise kohad ning püstitati loitsukivi. Samuti leiti koht lokulauale ja veel olnud seal üks või kaks ruunimärkidega tahvlit. Vigala Sass (kodanikunimega Aleksander Heintalu) pühitses hiie ja seal paikneva kivi ning praeguseks on koht Looduslike Pühapaikade Keskuse poolt tunnustatud.

Kivi maausuliste pühakohas koos sellele toodud andidega. September 2015. Foto M. Mägi.

7. Praeguse olukorra kirjeldus

2015. aastal on Kaarma maalinn suhteliselt hästi korrastatud, suuremas osas võsast puhastatud (linnuse õu, vallid pealt ja siseküljelt, W- ja O-osas ka välisküljelt), hein niidetud. Kuigi linnuse õuel paiknevad lava ja pingid, jätab õu korrastatud mulje. Võidualtar ja lipumast moodustavad praeguseks ühe osa linnuse õuest. Negatiivse poole pealt võib märkida, et puudub infotahvel ja autodele on ligipääs otse linnuse õuele sõiduks.

Juuni 2015, pildistatud N-vallilt, vaatega NW-suunas. Valli välisnõlv on kaetud läbipaistmatu tihnikuga, domineerivad põõsad, võsa ja noored puud. Võsastumine ulatub valliharjani. Foto M. Nõmm.

Hullem on lugu linnuse ümbruskonnaga – linnus on kaugemalt lähenejale sama hästi kui nähtamatu.

Juuni 2015, vaade valli SW-nurgalt kõrgemale alale ja kiigeplatsile linnusest SW-pool. Maastikku katavad noored kased ja männid. Nõlva alt paistavad lagunenud kiik ja pink. Foto M. Nõmm.

Lähenemine S suunalt, GoogleMaps. Maalinn vaevu paistab puude vahelt.

Ka Eikla-Karja poolt maanteed mööda lähenejale on maalinn halvasti nähtav.

Lähenedamine NW- suunalt, GoogleMaps.

O- ja S-pool linnust algab kohe segamets, mistõttu neist suundadest lähenejale pole kaarma maalinn peaaegu üldse nähtav. Niiske ala sellel kasvava segametsa ja võsaga ulatub linnuse N-küljel kuni vallini välja (vt. pilt eespool).

8. Väärtushinnangud

Kaarma maalinna näol on Eesti mastaabis tegu kaheldamatult väga olulise muinsusobjektiga, seda enam, et koha kohta on arvatavalt teada ka võrdlemisi üksikasjalik kroonikakirjeldus. Taolisi hästi säilinud muinasaja lõpu võimsaid maalinnu pole Eestis kuigi palju. Seega on linnuse kui arheoloogilise objekti kaitse ning selle praeguse seisukorra ning vaatlemisvõimaluste tagamine esmase tähtsusega.

Alahinnata ei tasuks ka linnusega seotud miljööväärtuslikke kohti ja objekte, mida sai kirjeldatud eespool. Linnusele püstitatud võidualtar, kuigi taastatud, mitte originaal, sümboliseerib konkreetsete ajastute (1930. aastate teine pool ja 1990. aastate algus) väärtushinnanguid ja nende väljendamisviise. Altar tuleks maalinnal seega igal juhul säilitada, seda enam, et kultuurikiht selle all on tõenäoliselt suuremas osas nagunii juba lõhutud. Ka lipuvarrast pole mõistlik likvideerida, kuna see kinnitub massiivsele maasse kaevatud alusele.

Kuigi linnusest O-pool asuv hiiekivi on tekitatud alles 1990. aastate alguse liikumise käigus, tundub osa inimesi olevat selle omaks võtnud, nagu võib järeldada kivile toodud ohvriandidest-lindikestest. Koht väärrib igal juhul säilitamist ning sobib ka

seostamiseks Kaarma maalinnaga käesoleva projekti raames, eriti arvestades, et Kaarma maalinna läbivaks teemaks on valitud usk.

9. Planeeringuga kavandatavad muudatused

Planeeritavate muudatuste detailsem plaan on esitatud alljärgneval joonisel.

Detailplaneeringu kohaselt Kaarma maalinna ümbrusesse rajatavad alad ja ehitised.

Planeering näeb ette tegevuste viimise osaliselt maalinnast väljapoole, tekitades selleks maalinna lähiümbrusesse mitmeid vastavaid alasid. Olulisim soovituslik muudatus on jaanitule koha viimine linnusest lõuna poole jäävale alale, kus tuleks rekonstrueerida kiik ja pingid. Muudatus sõltub siiski kohalike inimeste arvamusest; kui ollakse väga vastu jaanitule koha otseselt linnusest välja viimisele, pole muinsuskaitselistel põhjustel alust seda tingimata nõuda. Praegune jaanitule koht, lava ja pingid linnusel on heas korras ning võivad põhimõtteliselt nii ka jääda. Linnusest edelassee jääval alal tuleks seega korrastada vaid kiik ja pingid.

Plaanis on avada maalinna vaade, puhastades puudest mitte üksnes maalinna vallide välisküljed, vaid ka suure osa linnust ümbritsevast alast. Puudest tahetakse puhastada peaaegu kogu joonisel punase joonega tähistatud krundi ala maalinna

ümber, kaasa arvatud Maleva krundile jääv piiranguala. Osalt jäetakse puid kalmete rekonstruktsiooniala juurde, et need eraldaksid linnuse rekonstruktsioonide alast ja vastupidi, vt. edaspidi. Ka mujale linnust ümbritsevale alale jäetakse kasvama osa silmapaistvamaid üksikpuid, kuid nende arv ei tohi olla suur. Langetamata jätta (kui maastikul leidub) kõik pihlakad, pärnad ja tammed. Samuti tuleks säästa puid, mis on mõne ohusoleva või muidu tähelepanuväärse liigi (nahkhiired, kakud vms) elupaigaks.

Maalinnast 50-60 m põhja suunas on finantseeringu leidmisel plaanis rajada rekonstrueeritud Saaremaa kalmete näitus, mis lisaks linnusele seda külastavate turistide silmis atraktiivsust. Seal oleksid esindatud Saaremaale iseloomulike erinevate kalmete variandid (*surnumaja, kivikirst-, tarand-, laevkalme jne*) nii, nagu nad praeguse ettekujutuse kohaselt kasutusajal välja võisid näha. Kalmete juures oleksid tutvustavad infotahvlid, millelt lisaks kalmete nõ tavapärasele funktsioonile, s t neisse matmisele, kajastuks ka meie muistsete kalmete roll muinasusundis, kalmed kui kultuskohad.

Kuigi läbi kaevatud kalmeid on Saaremaal mitmel pool maapealsete piirjoontega ka markeeritud, pole Eestis kusagil seni üritatud kujundada turistidele mõeldud rekonstrueeritud kalmeid. Selliseid rekonstruktsioone on mujal Põhjamaades siin-seal ehitatud ja need võiksid pakkuda huvi ka Kaarmat külastavatele turistidele, seda enam, et Saaremaa kalmevormid on nii mõneski mõttes erinevad Mandri-Eesti omadest. Selline atraktsioon oleks õpetusliku ja muinsuskaitselisi arusaamu arendava sisuga ning sobiks ka Kaarma maalinna jaoks valitud teemaga usk.

Kalmete rekonstruktsioonide jaoks sobiks ala maalinnast põhjas või loodes, kus praegu on puud ja võsa. Kuigi vaade maalinnale on plaanis avada, s. t. suur osa ümbritsevast alast puudest puhastada, võiks kalmete rekonstruktsioonide juurde osa puid kasvama jätta. Need eraldaksid kalmete ala linnusest ning looksid teatud visuaalse piiri tänapäeva maailmaga.

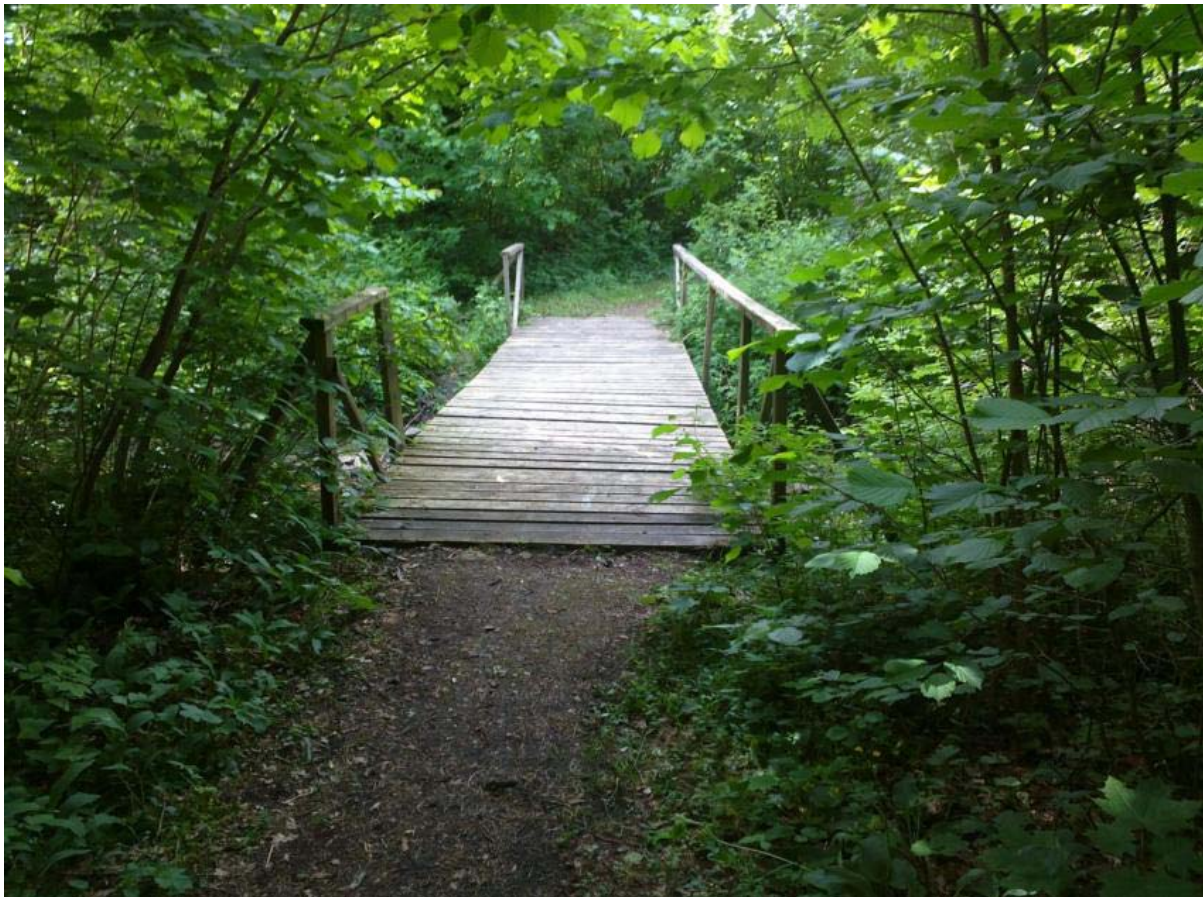
Nagu eelpool kirjeldatud, asus maalinna ja maantee vahel ajalooline Kirgu/Kergu kõrts. Vajadusel võiks kaaluda uue hoone ehitamist kõrtsi vundamendile. Soovituslikult tuleks siiski enne uurida võimalusi mõne juba olemasoleva hoone kasutamisest (nt. pastoraadi ümbruses) ning uus ehitis püstitada vaid äärmisel vajadusel. Juhul, kui otsustatakse kõrtsihoone ülesehitamise kasuks tulevikus, tuleb see eraldi Muinsuskaitseametiga kooskõlastada.

Plaani järgi oli kõrtsihoone üsna pikk ja lai, suurusega umbes 28x10 meetrit. Kaardi järgi paiknes kõrts umbes sellises kohas, kuhu ta sobiks uuesti ehitada, sest seal ei sulge ta mitte ühtegi olulist vaadet. Juhul, kui kaaluda kõrtsihoone uuestiehitamist, tuleb ehitusmaterjaliks kasutada tahutud palki kombineerituna paega, katuseks pilliroogu. Tulevane kõrtsihoone peaks olema lihtne, lakooniliste mahtudega, ilma toretsemiseta.

Planeeringus näidatud parkimisala peab asuma linnuse ja tee vahel. Parkla katteks pole lubatud kasutada asfaltbetooni või mustkatet, vaid parkla peab jääma murukattega. Parkla ei ulatu kuni ajaloolise jõesängini linnusest edela ja lääne pool.

Maantee ääres asunud kiviaia võib taastada kas tervikuna või osaliselt, kombineerituna arhailist tüüpi puitaiaga. Kaugus maanteest valida lähtudes arhitektuursetest, muinsuskaitsealistest ja liiklusohutuslikest kaalutlustest.

Plaani kohaselt tuleb inventariseerida ja korrastada linnusest O-suunas, tegelikult käesoleva planeeringu alast väljapoole jääv ohvrikivi/hiis, taastada üksikelemendid ja lisada vajalikud mitmekeelsed infoviidad sobivasse kohta hiieplatsi läheduses. Väljaspool puuderingi peaks alusmets säiluma võimalikult metsikuna. Hea oleks kui hiieplatsile jõudmine toimuks mööda sukest sissetallatud metsarada. Taastamise asjus konsulteerida looduslike pühapaikade keskusega.

Tee hiemäele algab siit. Sild üle Pöduste jõe linnusest O-pool. Foto M. Nõmm.

11. Kasutatud allikad ja kirjandus

Holzmayer, J. B. 1868. Osiliana, I. Das Kreigwesen der alten Oeseler. Arensburg.

Markus, K.; Kreem, T.-M. & Mänd, A. 2003. Kaarma kirik. Tallinn.

Liivimaa Vanem Riimkroonika. Tõlkinud Urmas Eelmäe, teaduslik konsultant Enn Tarvel. Tallinn, 2003.

Mägi, M. 2002. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. (Muinasaja teadus, 11.) Tallinn; Tartu, 169–232.

Kruse, Fr. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands. Dorpat, 1842.

Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu, 1924.

Tõnisson, E., Mäesalu, A. & Valk, H. 2008. Eesti muinaslinnad. Muinasaja teadus, 20. Tartu – Tallinn.

12. Lisad

Lisa 1 – Saare maakonna maalinnade võrgustiku arendamine. Informatsioon arendatava objekti kohta.

Lisa 2 - Lääne-Saare VV korraldus Kaarma-Kirikuküla Linnuse DP algatamiseks, 2015.

Lisa 3 - Kaarma maalinna pass, Marika Mägi. Tallinn, 1996.

Lisa 4 – Kaarma maalinna plaan.

1. Kaitsealune maalinn asub Saare maakonnas Kaarma vallas (Kaarma khk.), vahepealse jaotuse järgi Kuressaare k/n, Kaarma kolhoos. Maalinn asub Kaarma kirikust ca 250 m ONC pool, Kuressaare-Eikla maanteest O-pool, Kuressaare poolt tulles paremat kätt teed. Maalinn jääb maanteest vaid ca 110 m kaugusele ning on teelt hästi nähtav. Teele on üles pandud ka Kaarma maalinnale juhatav teeviit. Maalinna juurest keerab Kuressaare-Eikla maanteelt asfalteeritud tee ära Kaarma kiriku juurde ning edasi Kaisvere suunas. Maalinnale püstitatud monumendi aluse NO-nurgal olevast asimuudist on

2.

suund Kaarma kiriku torni $256^{\circ}40'$.

Maalinn asub endistel Kaitsealiidu maadel, mida nimetatud organisatsioon ei ole tagasi taodelnud. Objekt jääb praegusel hetkel seega riigimaadele.

2. Maalinna W-küljel on linnuse ees kõrgem platoo, üle mille läheb tee Kuressaare-Eikla maanteelt maalinnale. Selle ala, mis tänapäeval ei ole põllumajanduslikus kasutuses, ning linnuse vallide vahele jääb ca 0,5 m sügavune ning 10-20 m laiune nõgu, arvatavasti endine vallikraav. Nõgu on kasvanud täis lepa-ja kasevõsa.

Kui linnuse W-küljel on nõgu selgesti jälgitav, siis NW-küljele liikudes selge nõgu kaob ning linnus on ümbritsetud lihtsalt madala ja vesise tasase alaga, arvatavasti endise

3.

sooga, mis on täis lepa- ja kasevõsa. Selline ala jätkub kuni maalinna NO-küljeni, kus maapind tõuseb. NO-, O- ja SO-küljel on tegemist linnuse alt välja ulatuva ümbritsevast 0,5-1 m kõrgema loodusliku seljandikuga, millele linnus on rajatud. Tegime nimetatud seljandikule kaks shurfi, et selgitada välja sealse võimaliku asulakoha olemasolu. Kummaski shurfis kultuurkihti siiski ei täheldatud. Tegemist oli hallika liivaka mullaga, kohati lausa liivaga, mis meenutas pinnast, millest Kaarma maalinn ülemises osas ehitatud on.

Seljandik ulatub välja kuni Linnasoo (Põduste) jõeni, mis praegu on väga veevaene ning käesoleva passi koostamise ajal oli täiesti kuiv. Ca 7 m laiune jõesäng osutab siiski, et

4.

kunagi oli jõgi veerohkem. Praegu möödub Linnasoo jõgi maalinnast idas, voolates N-S-suunaliselt lõunasse. Maalinna valle S- ja W-küljel ääristav nõgu, arvatav vallikraav, oli linnuse kasutamise ajal ilmselt jõega ühenduses. Veel 15. sajandi algul oli vallikraav vett täis, nagu tõendab üks 1407. a. pärinev ürik, millega Kaarma preestrile antakse ainuõigus kalapüügiks vanas vallikraavis (Saaremaa. Lk. 500).

Maalinnaga O-küljes piirnev platoo on lage, vaid äärtes kasvavad üksikud männid. NO- ja SO- küljes piirab platood lepa- ja kasevõsa, O-küljes jõgi. Linnuse O-külje keskpaiga kohalt viib üle jõe väike sild, üle mille tuleb väike

jalgrada, mis, suundudes NW-poolle, viib sisse linnuse NO-värvast. Jõe teisel kaldal jätkub linnusest O-suunas kõrgem ala, millel kasvab segamets.

Linnuse SW-küljel algab taas madal soine ala, millel kasvab lepavõsa ning kased. Seejärel algab maalinna ümbruse kirjelduse alguses mainitud kõrgem platoo, jätkudes sealt edasi linnuse W-küljele. Platoo ja linnuse vahele jääb samuti juba mainitud võsa täis kasvanud nõgu.

Maalinnast ja selle lähemast ümbrusest on 1982. a. koostatud geodeetiline plaan, mis säilib Riigi Muinsuskaitseametis.

3. Linnuse õu on ovaalse kujuga, läbimõõt W-O-suunas ca 88 m ja N-S-suunas ca 55 m. Paralleelselt N-poolse valliga (sellest ca 7-8m kaugusel) kulgeb tee (nr. 1), mis W-suunas

kitseneb rajaks. Silmatorkavamaks objektiks linnuseõuel on monumendi alus (nr. 2), mis paikneb linnuse keskpunktist ca 10-15 m N-poolle (kaugus N-vallist ca 13 m). Monumendi aluse keskpunktist ca 5 m kaugusel SW-suunas asub lipuvarras (nr. 3). N-valli jalamile, tee ja valli vahele, on rajatud puitmaterjalist laululava (nr. 4) mõõtmetega 6*5,1 m. Mälestussamba alus ulatub otsapostidest ca 25 cm väljapoole ning kamarast 40-50 cm sügavusele kultuurikihi sisse. Samuti tsemendist valatud lipuvarra alus läbimõõduga 120 cm ulatub kultuurikihti 20-30 cm sügavuselt. Laululava aluseks olevad dolomiitplokid on asetatud maapinna peale.

Linnuse õuepind on ebatasane ja kaetud ühtlase, tiheda rohukamaraqa. Maapind tõuseb N-suunas (kõrguste vahe 2 m).

Eri suurusega lohke esineb kogu õue ulatuses, nende sügavus ei ulatu enamasti üle 0,5 m. Monumendi jalamist SW-suunas 11 m kaugusele jääb sügavam lohk (nr. 5). SSO-suunas 11 m kaugusel monumendi jalamist asub jaanitule ase (nr. 6), mida ümbritseb ca 0,2 m sügavune ja sama lai kraav. Suurem, 6 m läbimõõduga sissekaeve (nr. 7) asub linnuseõue NO-osas, ca 6 m kaugusel O-vallist. Linnuse SO-nurgast lõikab linnuseõue NNW-sihis kaevatud ca 20 m pikkune, ca 2,5-3 m laiune ning 0,7 m sügavune transhee (nr. 8), millest välja kaevatud pinnas moodustab selle servadel ca 0,5 m kõrgused ja ca 2 m laiused vallid. Tegemist on Holzmayeri umbes 1860. a. tehtud kaevendiga, mille õuepoolses otsas olevat paiknenud kaev.

8.

Endise kaevandi ümbruses kasvab madal kibuvitsavõsa ning sellest 8 m kaugusel W-suunas kaks kaske.

Linnuse ringvall koosneb kahest väravakäikude poolt eraldatud osast. N-vall on enam-vähem sirge, O-S-W-vall moodustab poolkaare. Sealjuures on valli sirge N-osa ülejäänust silmatorkavalt madalam, arvatavasti seoses linnust N-poolt kaitsnud sooga.

N-vall on kõrgem W-osas. Väravakäigust alates hakkab kõrgus vähenema (12 m jooksul 1,5 m). Vall kulgeb sirgelt W-O-sihis, vaid W-otsas on 5 m pikkune N-suunda väljaulatuv sopistus (nr. 9). N-vallis esineb erineva suurusega sissekaeveid. Valli W-otsas siseküljel on sissekaeve mõõtmetega 5*4 m (nr 10). Valli W-otsast ca 25 m kaugusel on

järgmine sissekaeve (nr. 11), mõõtmed 3*1,5 m. Idaotsast ca 5 m kaugusel on taas sissekaeve (nr. 12) suurusega 5*4 m. Ulatuslik neljakandiline sissekaeve on ka valli O-otsas (nr. 13). Mõõtmete (6*4 m) ja kuju (NO-nurgas sissekäik) järgi võib oletada, et tegemist on muldonni jäänustega. Sissekaeve ümbrus on võsastunud. Sissekaevest nr. 13 edasi langeb vall laugjalt, käändudes SO-suunda. N-valli kalle keskosas on väljast 24° ja seestpoolt 14-15°. Valliharja laius samas kohas on 2,5 m.

Linnuse ringvalli kõige massiivsem osa on O-S-W-valli O-lõik, eriti selle väravakäigu poolne ots (nr. 15). Valliharja laius selles kohas on 4 m. Valli otsal õuepoolses küljes on 0,7 m sügavune, 3*2 m sissekaeve (nr. 16).

10.

Nimetatust piki valli 14 m kaugusele jääb järgmine, 3*2 m suurune ja 0,5 m sügavune sissekaeve (nr. 17).

Keskosas ületab idavalli jalgrada (nr. 18), millest alates hakkab vall madalduma ja käändub sujuvalt W-suunas. Raja juures on valli väliskülg laugjam (19-20), valli laius harjal 3 m.

Linnusevalli SO-nurka läbib ulatuslik transhee, Holzmayeri 1860. a. kaevand (nr. 8), mis jätkub 20 m ulatuses ka veel linnuse õuele (vt. eestpoolt). SO-poolsemas otsas on selle laiuseks 7 m, valliharjal on 4,5 m ja transhee põhjas 1,5 m. Sissekaeve on suuremas osas täis aetud, konarliku pinnaga, keskmiseks sügavuseks 0,5 m. Transhee on kogu ulatuses tugevalt kamardunud.

11.

S-valli hari on laineline. Valli kalle välisküljel on $23-24^{\circ}$, laius harjal 3,5 m. Valli SW-nurgast läheb üle laululava juurest kiigeplatsile viiv jalgrada (nr. 19). Kohas, kus rada ületab valliharja, on viimane 0,2 m madalam. Rajast ca 5 m kaugusel NW-suunas on vallis 0,5 m sügavune 4 m läbimõõduga sissekaeve (nr. 20). W-valli keskosa õuepoolses küljes on sissekaeve mõõtmetega 5×4 m ja sügavusega 0,5 m (nr. 21), mille põhjas on näha kamardunud kive. Seejärel tõuseb vall laugjalt NW-poolse sissekäigu suunas. Läänevalli kalle väljastpoolt on 24° ja seestpoolt 20° . Valli laius väravakäigu-poolses otsas on 4 m.

NW-poolse väravakäigu laius valliharjal on 20 m ja põhjas 2,5 m, mis on ühtlasi ka tee laiuseks. Tee rajamisel on

12.

ilmselt visatud pinnast mõlema valli otsanurkadesse, millega vallide otsad on muudetud laiemaks ja laugjamaks. Läbides linnuse õue N-osa, läbib tee NW-väravakoha ja käändub seejärel SO-suunda. O-valli N-otsa mõlemasse külge on kuhjatud pinnast.

Maalinna vall on kogu ulatuses, nii seest- kui ka väljastpoolt, tugevasti kamardunud. Torkab silma, et valli väliskülg on üsna laugjas, s.t. tugevasti varisenud. Tänapäeval on vall üldiselt lage, kuid kasvanud täis kõrget rohtu. O-küljel ulatub lepavõsa ka valli välisküljele.

Valli O-otsas, umbes vastu üle jõe viivat sillakest, ulatub valli jalamist 4-5 m väljapoole 7-8 m laiune ja ca 0,75 m kõrgune vöönd, mis lõpeb üsna järsu astanaga (nr. 14).

Sellel väljaulatuval osal tehtud proovishurf näitas, et see koosneb samasugusest liivakast hallikast mullast, nagu kogu valli kõrgem osa. Võimalik, et nimetatud kõrgendik on seotud sellest 10 m S-poolse jääva sissekaevega.

SO-küljes on valli väliskülg tugevasti rikutud sissekaevete läbi. O-poolseim neist (nr. 22) on ümmarguse kujuga, 2 m läbimõõduga ning ca 1 m sügavusega. Sissekaeve vallipoolses seinas on on ca poole valli kõrguseni näha pae-ja raudkividest vallitäidis.

Esimesest 5 m W-poolse jääb neljakandilise kujuga sissekaeve (nr. 23), mille mõõtmed on 3,5*3,5 m. Sissekaeve on kaheastanguline, sügavus 1,0-1,3 m. Sellest 3 m SW-poolse jääb järgmine sissekaeve (nr. 24), mis on taas ümmarguse

14.

kujuga, läbimõõduga 1,5 m, sügavus 0,4 m. See sissekaeve on tehtud ca peasuuruste praeguseks sammaldunud kivide kihi sisse, kuigi jääb üsna valli välisjalamile.

Kolm sissekaevet on tehtud valli S-külje välisjalamile. Neist O-poolsemad kaks (nr. 25 ja 26) on ümmarguse kujuga, ca 1,5 m läbimõõduga ning 0,8-1,0 m sügavused. Nii nende kaugus valli läbivast transheest (nr.8) kui ka nende omavaheline kaugus on 10-12 m. Järgmine sissekaeve (nr. 27) jääb nr. 26-st veel 20 m W-poolse ning on neljakandilise kujuga, mõõtmetega 4*2m ja sügavusega 0,7 m. Ülejäänud osas on vall hästi säilinud.

Maalinn on üldiselt heas seisukorras, välja arvatud lava ning mälestussamba alus ja lipuvarras, millest kaks viimast

on lõhkunud ka kultuurkihti. Nende ärakoristamist muinsuskaitseinspektori valve all on nõutud juba 1981. a., kuid pole seni teostatud. Tuleks niita ka sagedamini linnusel kasvavat kõrget heina ning võtta maha pajuvõsa valli O-külje välisjalamil.

Kaitsetsoon maalinna ümber on määratud kindlaks 1981. a. Selle piir kulgeb W-pool piki Kuressaare-Eikla maanteed, S-pool Kuressaare-Eikla maanteelt O-suunas viivat teed mööda 350 m, sealt 400 m N-suunas ning seejärel 400 m W-suunas kuni ristumiseni Kuressaare-Eikla maanteega. Kaitsetsooni piirides on keelatud igasugused mulla-, ehitus- ja maaparandustööd.

16.

4. Maalinna on esmakordselt mainitud "Liivimaa vanemas riimkroonikas" seoses 1260-1261. a. saarlaste ülestõusuga. Seal nimetatakse seda Hag Carmele ning kirjeldatakse linnuse hävitamist ülestõusu mahasurumisel. 1827. a. kirjeldas maalinna J. W. L. Luce, 1868. a. J. B. Holzmayer. Viimane teostas umbes 1860. a. linnusel ka kaevamisi, millest dokumentatsiooni pole säilinud. Tema kaevandit markeerit ilmselt sissekaeve nr. 8, mis ulatub läbi SO-valli ja osa õue kuni arvatava kaevulohuni. Holzmayeri andmetel koosneb maalinna vall kividest ja mullast, mida on hoidnud koos mingid palkkindlustused (SMM, lk. 28-29). Linnuselt on teada vaid mõned juhuleiud (spiraalkäevõru katke, ristpeaga rinnanõel), mida võib dateerida 12. -13. saj.

Kaarma maalinna on mainitud kõigis Eesti või Saaremaa esiajalugu käsitlevates ülevaatetöödes, kuid peale 1860. a. pole seda arheoloogiliselt uuritud.

5. Pärineb arvatavasti hilisrauaajast, s.t. 11.-13. sajandist.

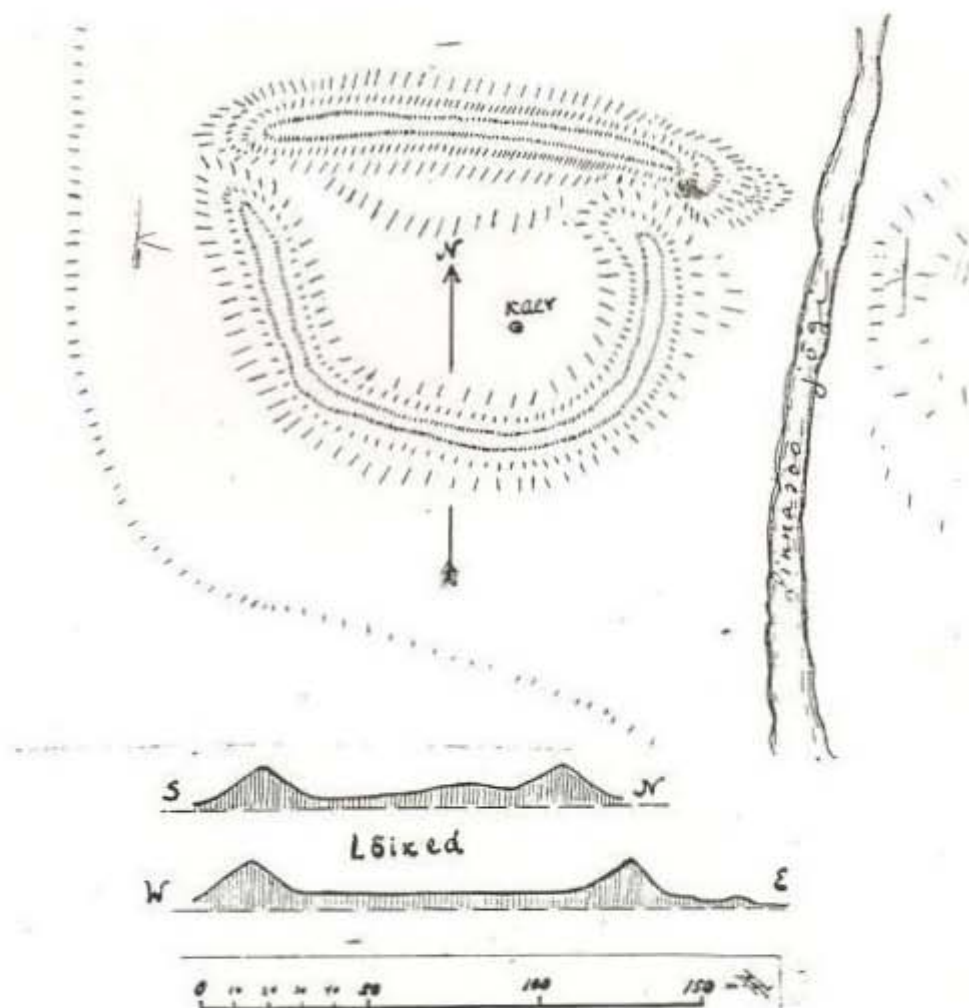
6. Kaitse alla võetud 31. detsembril 1964 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega nr. 573 "Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s".

7. Passi koostas Marika Mägi-Lõugas 1996. aasta novembris.

Kaarma maalinna.

Asendiskeem nr. 1.

Plaan 1922. a.

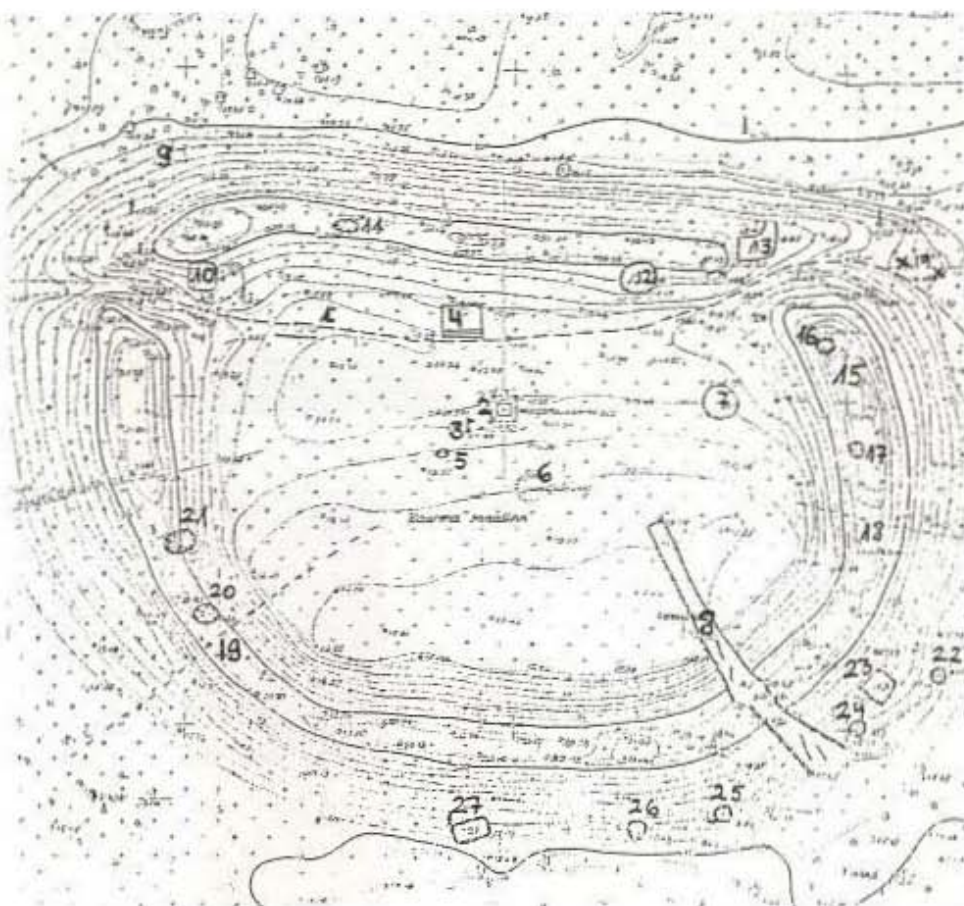

Kaarma maalin.

Asendiskeem nr. 2.

(Täielik geodeetiline
pilaan Kaarma
maalinast ja selle
ümbrusest paiknes
Riigi Muinsusaitse-
ameti arhiivis)

x - shurfid

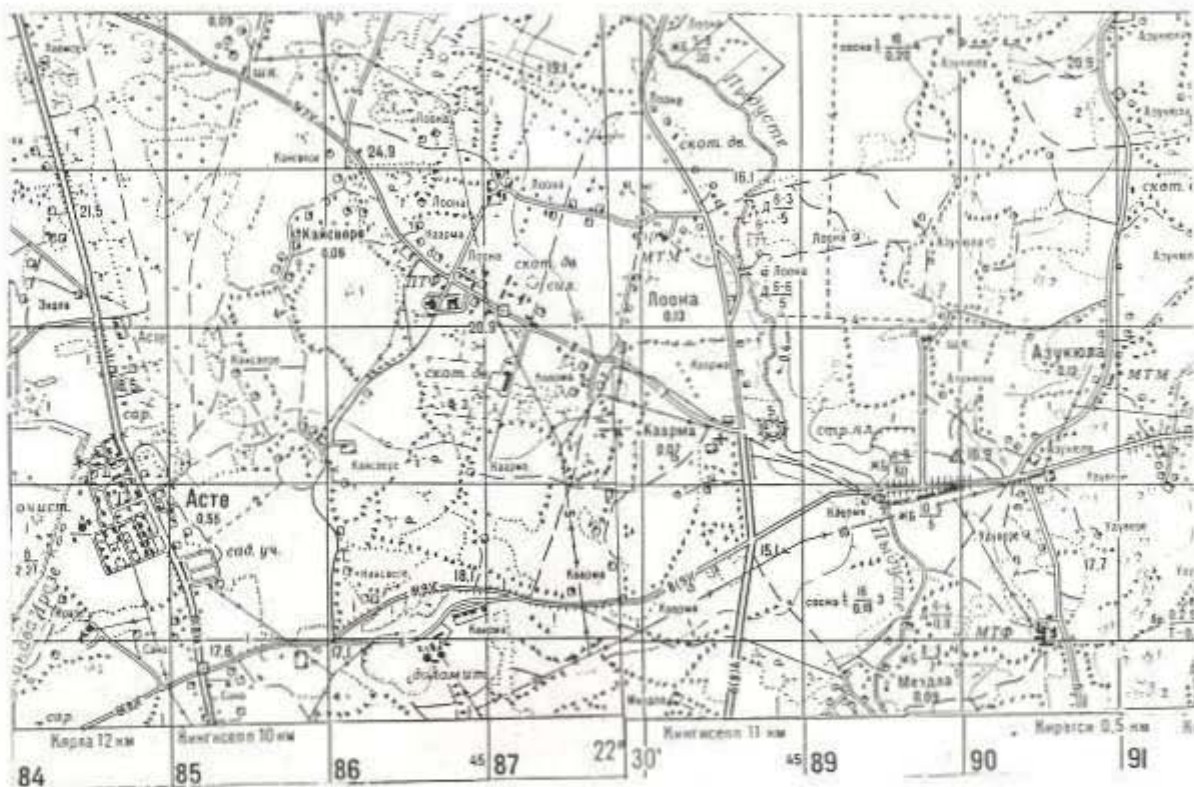
Kaarma maalin.

Asendiskeem nr. 3.

1:12 000

— Kaarma maalinna
kaitsetsoon

Kaarma maalinna.

1:50 000

Asendiskeem nr. 4.

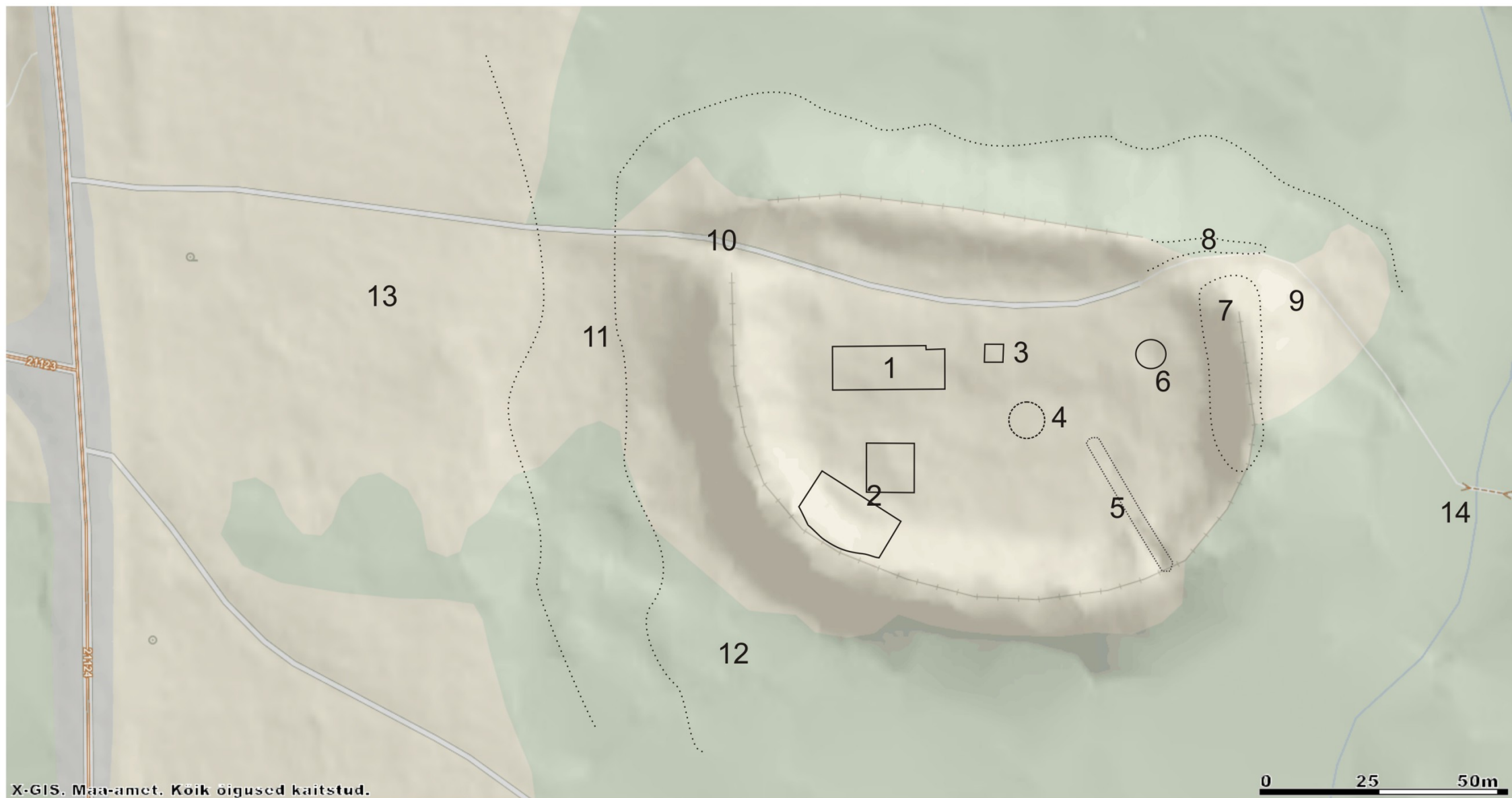
Kaarma maalinna.

Asendiskeem nr. 3.

1:200 000

Lisa 4. Kaarina maalinn kaart

1 – pingid, 2 – lavad, 3 – võidualtar, 4 – jaanitule koht, 5 – Holzmayeri kaevand, 6 – kaevulohk, 7 – valli kõrgeim osa, arvatav tornikoht, 8 – võimalik täiendav väravakindlustus, 9 – O-poolne väravakoht ja selle ees olev kõrgendik, 10 – O-poolne väravakoht, 11 – madal ala, kunagine jõesäng, 12 – kõrgem ala linnuse SW-küljel, 13 – linnuse ja tee vaheline kõrgem ala, kust Tõnissoni andmetel on leitud kultuurkihti, 14 – Põduste jõgi ja sild üle selle.